

- [Головна](#) ▶
- [Дослідження](#) ▶
- ІВАН МОНОЛАТІЙ. ТАКСОНІМІЯ СИЛИ (ПОТЕНЦІЯЛУ) ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ. 1.Сила/потенціал ЗУНР: формальні показники

# ІВАН МОНОЛАТІЙ. ТАКСОНІМІЯ СИЛИ (ПОТЕНЦІЯЛУ) ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ. 1.СИЛА/ПОТЕНЦІЯЛ ЗУНР: ФОРМАЛЬНІ ПОКАЗНИКИ

13 November 2019



*Сила без голови шаліє, а розум без сили мліє*

Українське народне прислів'я

## Вступ

Вже у першому розділі свого *Державця* (1532) Ніколло Мак'явеллі зауважив, що «Всі панства, всі власті, які панували і панують над людьми, були і є або республіки, або монархії. [...] Підкорені в такий спосіб краї звикли або жити під Рукою Державця, або здавна бути вільними; здобуваються вони чужою силою чи своєю зброєю, ласкою фортуни чи власною силою (письмівка моя. – І. М.)»<sup>[1]</sup>.

Для українського національного державотворення ХХ ст. ця теза є більш, аніж промовистою, адже саме *сила* (потуга, потенціал) (в інших європейських мовах – *power, Macht, puissance, potestas, potęga*) держави, досі зокрема не зауважена дослідниками Української революції, є центральним елементом будівництва новітньої української державности. Саме тому сучасний *Словник української мови* пояснює слово «сила», як могутність, владу, авторитет; здатність впливати на кого- чи що-небудь. Найпершим показником для укладачів словника є «сила держави»<sup>[2]</sup>. Не випадково виданий український історіософ В'ячеслав Липинський у *Листах до Братів-Хліборобів* (1926), у вступному слові для «читачів з ворожих таборів» стверджував:

«Що з того, що в імя здобуття Держави, він (В. Липинський. – І. М.) панів кликав до національної єдності з народом і його представниками – інтелігентами, а інтелігентів – до піддержування українських державників панів, без яких Держави Української здобути неможливо. Більшість панів відповідала: “варвар український шанує тільки силу (письмівка тут і далі моя. – І. М.). Сепаратизм нас позбавить сили. Силу нам дає піддержка московської чи варшавської метрополії. Коли ми з ними в боротьбу за незалежність нашої Батьківщини вступимо, інтелігенти українські, не дивлячись на наше українство, підіймуть проти нас народ тому, що ми будем слабші ніж ці, що Москви чи Варшави держаться”»<sup>[3]</sup>.

А що метою будь-якої держави є існування і розвиток, що у підсумку стають максималізацією її сили, оцінка місця і ролі країни на геополітичній шахівниці завжди матиме практичний вимір, адже йтиметься про перевірку найважливіших моделей вимірювання сили держави. Саме остання, як політична інституція й головний

політичний актор, мусить володіти необхідним для її функціонування набором засобів, застосовувати відповідну стратегію розвитку, що її науковці нині називають потенціалом, силою, енергією чи владою. Відтак сила держави або її різноманітні прояви сьогодні стали предметом зацікавлення соціології, культурної антропології, психології, історії, геополітики і політичної науки, адже сила держави ґрунтується довкола трьох чинників – політичного, військового й економічного.

Саме тому зацікавлення, а відповідно – висновки і узагальнення, що їх можна отримати унаслідок вивчення особливостей потенціалу українських державних утворень періоду Української революції 1914–1923 рр., дозволить по-новому інтерпретувати вже «класичні» відомості, факти й події, увиразнити морфологію сили через з'ясування природи політичної влади, можливостей функціонування державного організму, реалізації його стратегічних цілей тощо.

З огляду на це актуальним є з'ясування питання про таксономію сили Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) в 1918–1919 роках (адже мені йтиметься про фактичну державність західних українців, а не її «еміграційну» форму). Адже сучасну історіографію не може влаштовувати теза Михайла Лозинського, висловлена ним 1922 р., що «Проти змагання Галичини до незалежності і злуки з Великою Україною виступила Польща. Так стали проти себе до війни дві сили: Польща й Галичина. Вистане порівняти *територію, населенє, матеріальні засоби* (письмівка моя. – *І. М.*), можливість зв'язків зі світом у сих двох сил, а про кінцевий вислід війни між ними не могло бути сумніву: Галичина мусіла улягти»<sup>[4]</sup>.

Для цього пропоную свої міркування, в осередді яких – спроба вимірювання і моделювання сили ЗУНР через використання як загальних відомостей, так і формальних моделей та конкретних емпіричних (експериментальних) досліджень. Щоправда, при цьому мусимо, по-перше, пам'ятати тезу В. Липинського, котрий стверджував, що «в приложені до реального життя (яке завжди далеке від абсолюту), в ці алгебраїчні знаки, в ці ідеї, пов'язані в більше або менше логічно вірні (але завжди абсолютні) формули, вкладаються зовсім інші реальні величини»<sup>[5]</sup>. А, по-друге, як застерігав 1920 р. Микола Чубатий, «Такий перегляд потрібний, щоби ми могли тепер безсторонно осудити вартість сеї будівлі (ЗУНР. – *І. М.*), працю наших рук, приглянутися, в якім углі була вона найслабша, чого у нас бракувало, а чого було подостатком, та чи браки походили з нашої вини, чи ні, й витягнути науку на будуче»<sup>[6]</sup>.

## 1. Сила/потенціал ЗУНР: формальні показники

Досі в українській історіографії історії ЗУНР (так само як і в історіографії історії УНР чи Української Держави) фактично відсутні дослідження, або їх спроби щодо з'ясування проблеми сили цієї української держави. Зрозуміло, що вже сама постановка такого питання збуджуватиме увагу істориків, котрі, щоправда, забувають, що ця дослідницька ідея, що, назагал, чітко підпорядковується сучасній методології політичної науки і зокрема міжнародних відносин, сприятиме більшій об'єктивізації історії Української революції, показуватиме її справжні лакуни.

Тож взявши за підґрунтя для нашої студії відомі натеper атрибути сили, що їх запропонував ще 1969 р. американський геополітик Джон Джордж Стоесінґер (J. G. Stoessinger) – географію, корисні копалини, населення, форму урядів, національний характер, ідеологію і національні еліти<sup>[7]</sup>, а 1973 р. їх доповнив інший американський дослідник – Вейн Ферріс (Wayne Ferris), вказавши на площу держави, загальну кількість населення, доходи уряду, видатки на військо, вартість закордонного товарообігу, чисельність Збройних сил<sup>[8]</sup>, слід спробувати сконструювати певний образ сили ЗУНР.

Зауважмо: деякі із зазначених вище показників сили натеper відсутні, що значно утруднює не скільки вивчення досліджуваної тематики, а деформує уявлення про ЗУНР як повноцінний державний організм.

### **1.1. Територія, населення, Збройні сили**

Якщо відштовхуватимемося від сучасних знань про ЗУНР, узагальнених у виданнях довідкового характеру, виявиться, що ця українська держава обіймала українські етнічні землі Східної Галичини, Буковини і Закарпаття площею 70 тис. км<sup>2</sup> з населенням 6 млн. осіб, хоча на рубежі 1918–1919 рр. сфера дії органів державної влади охоплювала лише частину території Східної Галичини<sup>[9]</sup>. Схожі відомости (бл. 70 тис. км<sup>2</sup> – задекларованої території; 6, 2 млн. осіб) містяться у спеціальній карті «Західно-Українська Народна Республіка» (керівник проекту – Микола Литвин), що вийшла 2019 р. у серії карт «Українська революція 1917–1921» ТОВ «Українська Картографічна Група»<sup>[10]</sup>.

Щоправда, такі показники є позірно спрощеними. Як стверджує історик українського війська Лев Шанковський, з 1 січня 1919 р. й до кінця польсько-української війни територія ЗУНР максимально нараховувала 40 тис. км<sup>2</sup> з 4 млн. осіб, у т. ч. 3 млн. українців (натомість у межах проголошеної ЗУНР, її площа мала б складати 76,6 км<sup>2</sup> з населенням понад 6,2 млн. осіб)<sup>[11]</sup>. У впорядкованій істориком таблиці «Військово-територіальний поділ ЗУНР» вказано цілком конкретну цифру – 6 203, 4 тис. осіб (у т. ч. в трьох військових областях – Львів, Станиславів і Коломия – 5 607, 4 тис. осіб та Карпатській Україні 596 тис. осіб) з покликанням на останній перепис населення Габсбурзької монархії 1910 р.<sup>[12]</sup> Звісно, що демографічні показники 1918–1919 рр. значно відрізнялися від показників 1910 р., однак інших даних у дослідників просто немає. Зауважмо й на ту обставину, що, згідно з німецькомовним дослідженням Василя Кучабського, оприлюдненим у 1934 р., територія ЗУНР складала площу понад 40 тис. км<sup>2</sup> із 4 млн. осіб (у т.ч. 3 млн. українців)<sup>[13]</sup>. Промовистими є дані, що містяться в урядовому рефераті «Основи самостійної галицької державности» (1922): простір «української Галичини», станом на 1914 р. виносив 55 тис. км<sup>2</sup>, а її населення обрахували як 5 450 тис. осіб<sup>[14]</sup>.

Подібна тенденція характерна й для сучасної відповіді щодо чисельности Збройних сил ЗУНР, зокрема Галицької Армії: сучасні дослідники стверджують, що до весни 1919 р. лави ГА зросли до 125 тис. осіб<sup>[15]</sup>. Однак вже згадуваний Л. Шанковський зафіксував у лавах ГА у листопаді 1918 р. 120 старшин і 3 185 вояків т.зв. «бойового стану» (проти 161 старшини і 4 517 вояків т. зв. «харчового стану»), натомість у березні 1919 р. – «харчового стану» 6 тис. старшин і 120 тис. вояків та 4

тис. старшин і 65 тис. вояків «бойового стану»<sup>[16]</sup> (останні цифри теж можуть бути «заокругленими», як у випадку сучасної енциклопедичної статті). Тож єдиним достовірним джерелом чисельности ГА може бути т. зв. «Ордебатай» (з англ. «Order of Battle») станом на 1 квітня 1919 р., який враховував 51 стрілецький курінь, 7 кінних сотень і 68 гарматних батарей<sup>[17]</sup>. Натомість сучасні підрахунки Василя Кучерука, здійснені на підставі архівних документів, показують, що станом на 30 листопада 1919 р. (коли ЗУНР вже давно перестала існувати як держава у власних територіально-адміністративних межах) Українська Галицька Армія (УГА) в трьох Галицьких корпусах налічувала в «харчовому стані» 1617 старшин і 28 148 вояків; в «бойовому стані» – відповідно 388 і 5 032; в «багнетах» – 170 і 2 983<sup>[18]</sup>.

Також відсутні вкрай важливі для дослідження сили ЗУНР відомости про видатки на Збройні сили: натепер відоме розпорядження від 13 листопада 1918 р. (затверджене 5 грудня 1918 р.) про порядок виплат військовикам ЗУНР, доповнене 1 березня 1919 р.<sup>[19]</sup> Лише у серпні 1919 р. на військові потреби УГА, коли вже, фактично, ЗУНР не існувала як держава, виділили 70 млн. гривень<sup>[20]</sup>.

Тож маємо *першу дилему* – брак достовірности показників площі держави, загальної чисельности населення й Збройних сил ЗУНР.

## 1.2. Форма правління

Про форму правління, а відтак уряду ЗУНР доречно говорити з моменту постанови Української Національної Ради (УНРади) щодо проголошення Української держави «на українських областях Австрії і Угорщини» 19 жовтня 1918 р. Саме у цьому документі проголошувалося, що «Українська Національна Рада виготовить конституцію для утвореної [...] держави на основах загального, рівного, тайного і безпосереднього права голосування з пропорціональним заступництвом, з правом національно-культурної автономії та з правом заступства при правительстві для національних меншостей»<sup>[21]</sup>.

Вже 27 жовтня Виконавча делегація УНРади заявила про, назагал, демократичні основи формування новопосталої держави, окресливши їх твердженням, що «Будуємо свою державу в верхах, будуймо її також на широких демократичних основах з низу»<sup>[22]</sup>. А 14 листопада львівська газета *Діло* повідомила про засідання УНРади і проголошення ЗУНР, яке відбулося день перед тим, зауважуючи про характер нового державного організму:

«Від нинішнього дня наша держава є Народною Републікою.

Республіканських держав маємо в культурнім світі більше, одначе ні одна з них не є Народною Републікою в повнім значінню слова, бо ні в одній з них народні потреби не є першою і найважнішою основою їх устрою.

Правда, в усіх дотеперішніх республіках власть виконує нарід, одначе сій політичній будові не відповідає будова господарська.

Політично свободний нарід дотеперішніх республік є під господарським оглядом менше або більше поневолений капіталізмом, так що з господарського становища ті республіки є не народні, тільки капіталістичні. [...]

Нині Українська Національна Рада тільки рішила, що Західно-Українська Держава є Народньою Республікою. За сим піде державно-творча праця, яка цю державу зробить справді Народньою Республікою, – державою, в якій не тільки політичні, але також господарські основи мати-муть єдину ціль: свободу і добробут тих широких мас народніх, які творять нарід»<sup>[23]</sup>.

Того ж дня, 13 листопада 1918 р. був схвалений «Тимчасовий Основний Закон про державну самостійність Західно-Української Народної Республіки», який закріпив постулати новопроголошеної української держави, визначивши її, фактично, парламентською республікою<sup>[24]</sup>. Лише 9 червня 1919 р. Актом УНРади і Державного Секретаріату було оприлюднено постанову про введення Диктатури в Західній Області УНР, а уповноваженим Диктатором проголошено Євгена Петрушевича<sup>[25]</sup>. Відтак крайні точки ЗУНР як парламентської республіки коливаються між 13.11.1918 – 09.06.1919 рр.

Тож, відзначаючи в цілому демократичність державних інститутів ЗУНР, слід зважити на тезу авторів *Історії ЗУНР*, які виснують: «ЗУНР стала прикладом можливого українського державного правопорядку, що ґрунтувався на розумному гуманізмі і поступовому утвердженні демократичних засад у суспільстві»<sup>[26]</sup>. Прагматичніше звучать висновки Христини Томенчук, яка стверджує, що генетично пов'язані з австро-угорськими монархічними структурами центральні й місцеві представницькі та виконавчі органи влади намагалися модернізувати політичні інститутів ЗУНР згідно з республіканським устроєм, демократичними формами правління і надати їм національного характеру<sup>[27]</sup>.

### **1.3.Економічний потенціал**

Питання ресурсів і потенціалу ЗУНР є, мабуть, найпроблематичнішим для цієї частини нашого дослідження, оскільки будь-які показники, котрі мають у своєму розпорядженні історики, є, з одного боку, певним «екскурсом» в попередню добу, а відтак й політичний режим (Габсбурзька монархія), а з другого – прогностичними, такими, що лише передбачали майбутній стан економіки цієї держави, зводячи її до меж східної частини Галичини (що її інкорпорували до складу II Речі Посполитої). Адже після поразки ЗУНР її діячі констували, що «Если що до перед воєнного положення розпоряджається скупими бодай числами, то о теперішнім стані навіть того не сказати. Є це вислідом трактовання Сх[ідної]. Галичини польським Урядом як інтегральної части Польщі»<sup>[28]</sup>.

Саме ця обставина, як нам бачиться, й була наслідком того, про що вже зауважили автори урядового реферату «Основи самостійної галицької

державности» (1922): «Противники Західно-Української держави голосять все й всюди, що її територія й населення, її економічні і соціальні відносини недостаточні й непригідні для збудування самостійної держави»<sup>[29]</sup>.

Зазначивши важливість географічного положення Галичини, її значення для військової географії, кліматичні, рослинно-географічні й звіринно-географічні відносини, автори, наводячи статистичні відомости про ліси, рибні господарства, продукцію хліба, скотарство, бджільництво й поклади корисних копалин, виснували, що

«Своєю територією і природними багатствами має українська Галичина всі матеріальні дані життя спосібною самостійною державою. Ще гарнійші дані має українська Галичина на національнім і соціальнім полі. Головною основою галицької державности є українське селянство (78%) одинока національно свідома й переворотовим мріям недоступна частина східно-європейського селянства. Мимо страшних страт світової війни, воно збудувало свою самостійну державу (1918–1919) і боронило її 9 місяців проти Польщі, Румунів і російських більшовиків»<sup>[30]</sup>.

Та все-таки для нашого дослідження важливими є показники видобутку природного газу і нафти – відповідно 6 млрд м<sup>3</sup> щорічно<sup>[31]</sup> і 14 250 тис. м<sup>3</sup> у 1911 р.<sup>[32]</sup> А от показники щодо імпорту і експорту Галичини становили б щорічно відповідно 250 і 300 млн. золотих корон (в цінах 1918 р.)<sup>[33]</sup> (в обрахунку на сучасні ціни – 123.932.500 і 148.719.000 тис. євро відповідно). Важливими є й дані про сплату податків (станом на 1916 р.): безпосередніх– 23 640 тис. і посередніх – 57 510 тис. золотих корон (в цінах 1916 р.)<sup>[34]</sup> (в перерахунку – 38.155.196 і 92.821.715 євро відповідно) (обидва розрахунки за калькулятором валют на сайті [www.eurologisch.at](http://www.eurologisch.at) – *Finanzbildung durch die Oesterreichische Nationalbank*). Що ж до оцінки торговельного балансу ЗУНР, то тогочасні економісти відразу заявили, що «Зіставлення торговельного білянсу в краю, який не то, що не був самостійною державою, але навіть не творив окремої части держави, можна вважати за неудале. [...] Сьогодні отже можна що найвище приблизно скалькульовати висоту експорту і імпорту Східної Галичини»<sup>[35]</sup>.

Значення обрахунку фінансових показників у т. зв. «золотій валюті» є важливими, оскільки ще у 1920-х український правознавець Олексій Одарченко зауважував, що «Зміни в економічному і політичному життю сьогочасних цивілізованих держав, звязані з подіями світової війни 1914–1918 років, поставили на чергу питання про утворення такої грошевої системи, яка одповідала-б сьогочасним обставинам життя і була-б такою-ж правильною, держкою і здоровою, якою була попередня *золота грошева система* (письмівка моя. – *І. М.*)»<sup>[36]</sup>.

Та все ж таки, як бачимо, показники економічного потенціалу держави також досить обмежені у часі і/або конкретних показниках. Зокрема цю проблему й відзначають сучасні дослідження особливостей економіки ЗУНР<sup>[37]</sup>. Відтак це вже *друга дилема* дослідження сили цієї української держави.

- [1] Мак'явеллі Н. *Державець*, [у:] Ніколло Мак'явеллі. *Флорентійські хроніки; Державець*; пер. з італ. А. Перепаді. Харків: Фоліо, 2013, с. 419.
- [2] *Словник української мови*; кер. В. Німчук та ін. К.: ВД «Просвіта», 2016, с. 1041.
- [3] Липинський В. *Листи до Братів-Хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму*. Писані 1919–1926 Р. Нью – Йорк: Видавнича Корпорація «Булава», 1954, с. VII.
- [4] Лозинський М. *Галичина в рр. 1918–1920*. Відень: Український Соціологічний Інститут, 1922, с. 218.
- [5] Липинський В. *Листи до Братів-Хліборобів*, с. 355.
- [6] Чубатий М. *Державний лад на Західній Области Української Народньої Республіки*, [у:] *У пошуках історичної правди. Збірник на пошану Миколи Чубатого 1889–1975*. Редакція: Григор Лужницький і Ярослав Падох. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто: НТШ у ЗСА, 1987, с. 3.
- [7] Stoessinger J. R. *The Might of Nations. Word Politics in Our Time*. New York, 1969, p. 16–27.
- [8] Ferris W. *The Power Capability of Nation-State*. Lexington, 1973, p. 58.
- [9] Литвин М., Рубльов О. *Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР)*, [у:] *Енциклопедія історії України*: В 5 т. Редкол.: В. Смолій (голова) та ін. Т. 3 (Е–Й). К.: Наукова думка, 2005, с. 299.
- [10] *Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР) (листопад 1918 р. – березень 1923 р.)*. Серія карт: Українська революція 1917–1921. ТОВ «Українська Картографічна Група». 2019. ISBN 978-617-7447-21-3
- [11] Шанковський Л. *Українська Галицька Армія. Воєнно-історична студія*. Вінніпег: Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, 1974, с. 18, 22.
- [12] Там само, с. 53, табл. 8.
- [13] Кучабський В. *Західна Україна у боротьбі з Польщею та більшовизмом у 1918–1923 роках*; пер. з нім. Т. Лісної; наук. ред. С. Гелей. Львів: Дослідно-видавничий центр НТШ, 2015, с. 122.
- [14] *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали у 5-ти томах*. Керівник роботи і відповідальний редактор Олександр Карпенко. Т. 2: Державотворчі й адміністративно-організаційні процеси. Укладачі: Олександр Карпенко, Катерина Мицан. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001, с. 624, док. № 359.
- [15] Литвин М. *Галицька Армія (ГА)*, [у:] *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія*. Т. 1 (А–Ж). Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 2018, с. 313.
- [16] Шанковський Л. *Українська Галицька Армія. Воєнно-історична студія*, с. 24, табл. 3.
- [17] Там само, с. 57, табл. 9.
- [18] Кучерук В. *Українська Галицька Армія: довідник*. К.: Київська нотна фабрика, 2010, с. 294, табл. 29.
- [19] *Вістник Державного Секретаріату Військових Справ*, Ч. 2, Тернопіль, 14 грудня 1918 р., с. 5, табл.; *Вістник Державного Секретаріату Військових Справ*, Ч. 7, Станіславів, 15 березня 1919 р., с. 6, табл.



[20] *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали у 5-ти томах.* Керівник роботи і відповідальний редактор Олександр Карпенко. Т. 4: Збройні сили у боротьбі за свободу, незалежність, соборність. Укладачі: Олександр Карпенко, Катерина Мицан. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2008, с. 520, док. № 281.

[21] *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали у 5-ти томах.* Керівник роботи і відповідальний редактор Олександр Карпенко. Т. 1: Листопадова 1918 р. національно-демократична революція. Проголошення ЗУНР. Укладачі: Олександр Карпенко, Катерина Мицан. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001, с. 181, док. № 76.

[22] Там само, с. 211, док. № 91.

[23] Там само, с. 430–431, док. № 226.

[24] *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали у 5-ти томах.* Керівник роботи і відповідальний редактор Олександр Карпенко. Т. 2. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001, с. 5–6, док. № 1.

[25] Там само, с. 397, док. № 246.

[26] Литвин М., Науменко К. *Історія ЗУНР.* Львів: Інститут українознавства НАНУ; Видавнича фірма «ОЛІР», 1995, с. 353.

[27] Томенчук Х. *Інституціоналізація політичної системи Західно-Української Народної Республіки:* дис. ... канд. політ. наук; 23.00.02 – політичні інститути та процеси. Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2014, с. 189.

[28] *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали у 5-ти томах.* Керівник роботи і відповідальний редактор Олександр Карпенко. Т. 3, кн. 1: Соціально-економічні відносини і Визвольні змагання. Укладачі: Олександр Карпенко, Катерина Мицан. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2005, с. 373, док. № 169.

[29] *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали у 5-ти томах.* Керівник роботи і відповідальний редактор Олександр Карпенко. Т. 2. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001, с. 624, док. № 359.

[30] Там само, с. 628.

[31] Там само, с. 627.

[32] *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали у 5-ти томах.* Керівник роботи і відповідальний редактор Олександр Карпенко. Т. 3, кн. 1, с. 372, док. № 169.

[33] *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали у 5-ти томах.* Т. 2, с. 628, док. № 359.

[34] *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали у 5-ти томах.* Т. 3, кн. 1, с. 346, док. № 164.

[35] Там само, с. 369, док. № 169.

[36] Одарченко О. *Основи номінальної валюти, [у:] Хліборобська Україна.* Книжка пята. Рік 1924–1925. Відень: Видання Українського Союзу Хліборобів Державників, 1925, с. 217.

[37] Клапчук В. *Економіка ЗУНР, [у:] Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія.* Т. 1 (А–Ж). Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 2018, с. 614–621.